

Lelkeszi diplomás pályakövetési kérdőív 2019-20

KRE-HTK kutatási gyorsjelentés

Bevezetés

A lelkeszi hivatás megélésének tanulása több fázisú folyamat. Az első fázis az, amikor valaki látja, mit jelent lelkésznek lenni. A lelkésszé válás következő fázisa az, amikor a jövődöbéli lelkész a gyülekezetben olyan szerepeket próbál ki, amelyek kapcsolódnak későbbi lelkésszerepéhez. Ez lehet a teológiai évek előtt, alatt, illetve utána is: például ificsoport vezetés, lelkigondozói beszélgetés, táborszervezésben való részvétel, stb. A következő fázis az, amikor már a közösség jóváhagyásával belép valaki a lelkeszi tisztségbe és előbb kezdő, majd haladó szinten otthonosan tud mozogni ebben a szerepben. Már nem csak nézi, hogy mások hogyan teszik, és nem csak csinálja azt, ami felfogása szerint a lelkész munkájához tartozik, hanem „mint hivatásos hívő”¹, ő maga is tanítja, hogy mit jelent Krisztus-követőként élni a világban.

Kutatásunkban annak jártunk utána, hogy a lelkeszi szerep tanuló fázisában lévők, hogyan tekintek vissza az egyetemi képzés gyakorlati részére. Hogyan látják és értékelik a „terepen” lévők a felkészülés éveit?

1. A kutatás háttéréről

A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán 2019 novemberében valósult meg egy online kérdőíves kutatás az elmúlt öt évben végzett hallgatók körében.

A célcsoport kiválasztásában két tényező játszott szerepet:

- Egyrészt egyetemünk 2015-ben ment végig a legutolsó akkreditációs folyamaton, így ez a kutatás része a 2020-as új akkreditációs eljárás előkészítésének. A kutatás feldolgozása egyben a Hittudományi Kar stratégiájának és jövőképének formálásához is hozzájárul. Egyetemi hallgatókkal és oktatókkal való közös munkában tervezzük a jelen helyzetképből következő operatív lépések meghatározását.
- Azért csak az elmúlt öt évben végzetteket szólítottuk meg ezzel a kérdőívvel, mert 2015 őszétől egy korábbi mintatanterv váltás miatt módosult a képzési curriculum. 2016-ban és 2017-ben abszolvált hallgatóink már egy olyan rendszerben fejezték be tanulmányaikat, melyben a képzés 12 szemeszteréből a gyakorlati félévek száma összesen három (7, 10, 11. szemeszterek).

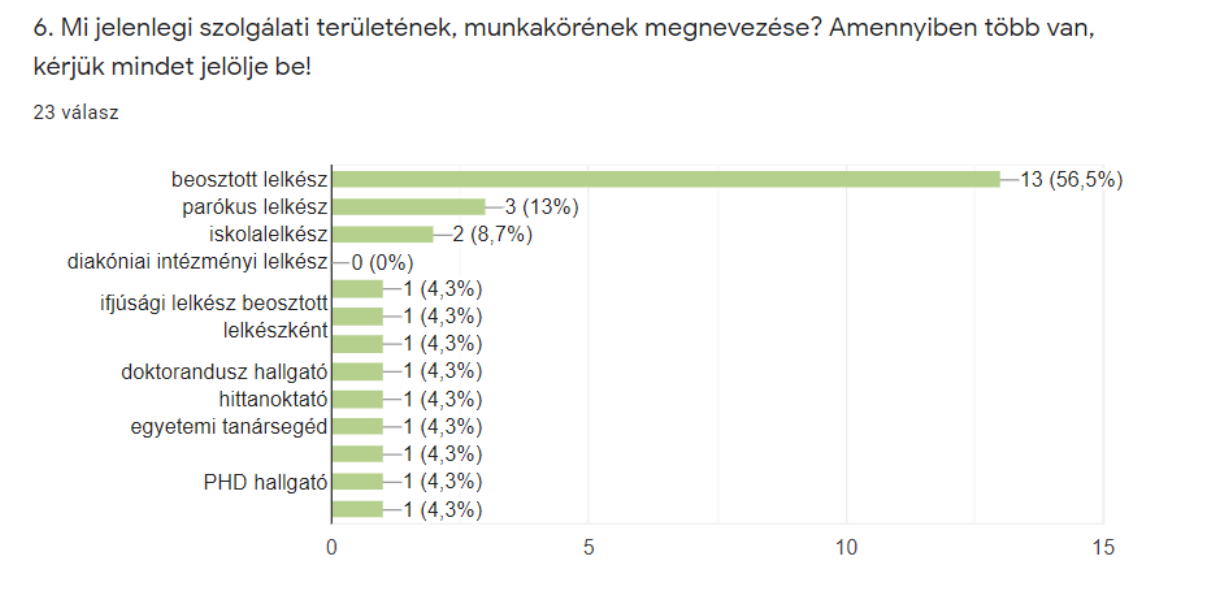
¹ Kocsev Miklós: *Ezredvégi színek – Impulzusok a holland református gyakorlati teológiából*, Budapest, L'Harmattan, 2006, 283.

Az utóbbi két évben végzetek kérdőívét az ő képzési rendszerük szerint kicsit módosítottuk az előbbi években végzetek kérdőívéhez képest, de a mérhetőség kedvéért elsősorban a gyakorlati évre fókuszáltunk. Az elmúlt öt évben mintegy 80 hallgatónk szerzett abszolutoriumot lelkész szakon, akik közül a kérdőívet mintegy 36-an töltötték ki – ez 45 százalékos arányt jelent.²

A kérdőív elkészítésében az Evangélikus Hittudományi Egyetem lelkészi diplomás pályakövetési kérdőívét vettük alapul, aktualizálva a KRE-HTK képzési rendszerére.³

Diplomás pályakövetés és lelkészi karrierút

A kérdőívek visszajelzései alapján az elmúlt években végzetek többsége beosztott lelkészként helyezkedett el (19 fő).⁴

1. grafikon. A 2015-17 között végzett hallgatók válaszai

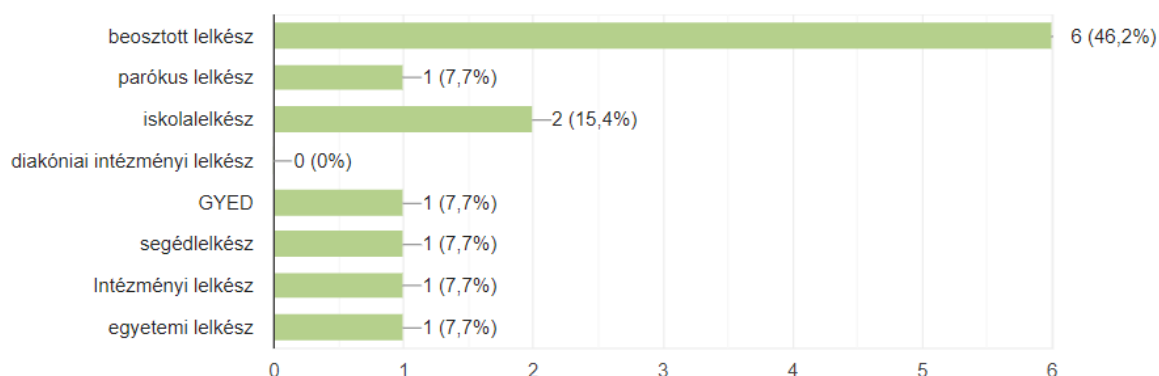
² A vizsgált 6 évfolyamból a válaszadók két kivétellel 2016 és 2019 között végeztek.

³ Lásd: Pángyánszky Ágnes – Lukács Máté András: "Minden más élesben...": *Diplomás Pályakövető Rendszer - Felmérés a hatodéves képzésről*, in: Pángyánszky Ágnes – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Kompetencia és implementáció*, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2019, 11-29.

⁴ A válaszadók több mint 80%-a az MRE gyülekezeteiben rendelkezik teljes (24 fő, 67%) vagy részmunkaidős (6 fő, 17%) munkaviszonnyal. Nagyjából beosztott lelkészként (19), 5 parókus lelkész, 1 segédlelkész, 3 PhD hallgató, 1 tanársegéd, 1 hittanoktató, 3 iskolalelkész, 1 egyetemi lelkész, 1 intézményi lelkész, 1 GYED-en van.

6. Mi jelenlegi szolgálati területének, munkakörének megnevezése? Amennyiben több van, kérjük mindet jelölje be!

13 válasz

2. grafikon. A 2018-19-ban végzett hallgatók válaszai

Ez a szám megfelel annak az általános karrierútnak, ami informálisan kialakult a Magyarországi Református Egyházon belül. Hipotézisünk, hogy ezek a beosztott lelkészi helyek elsősorban városi gyülekezetekben találhatóak. Érdeemes lenne megnézni, hogy az elmúlt években végzettek közül kik kerültek Budapestre és az agglomerációba (Magyarország lakosságának egyharmada ebben a régióban él).

2. A képzés határai

a) A képzésben foglalt munkakör határai:⁵ az adminisztráció kérdése

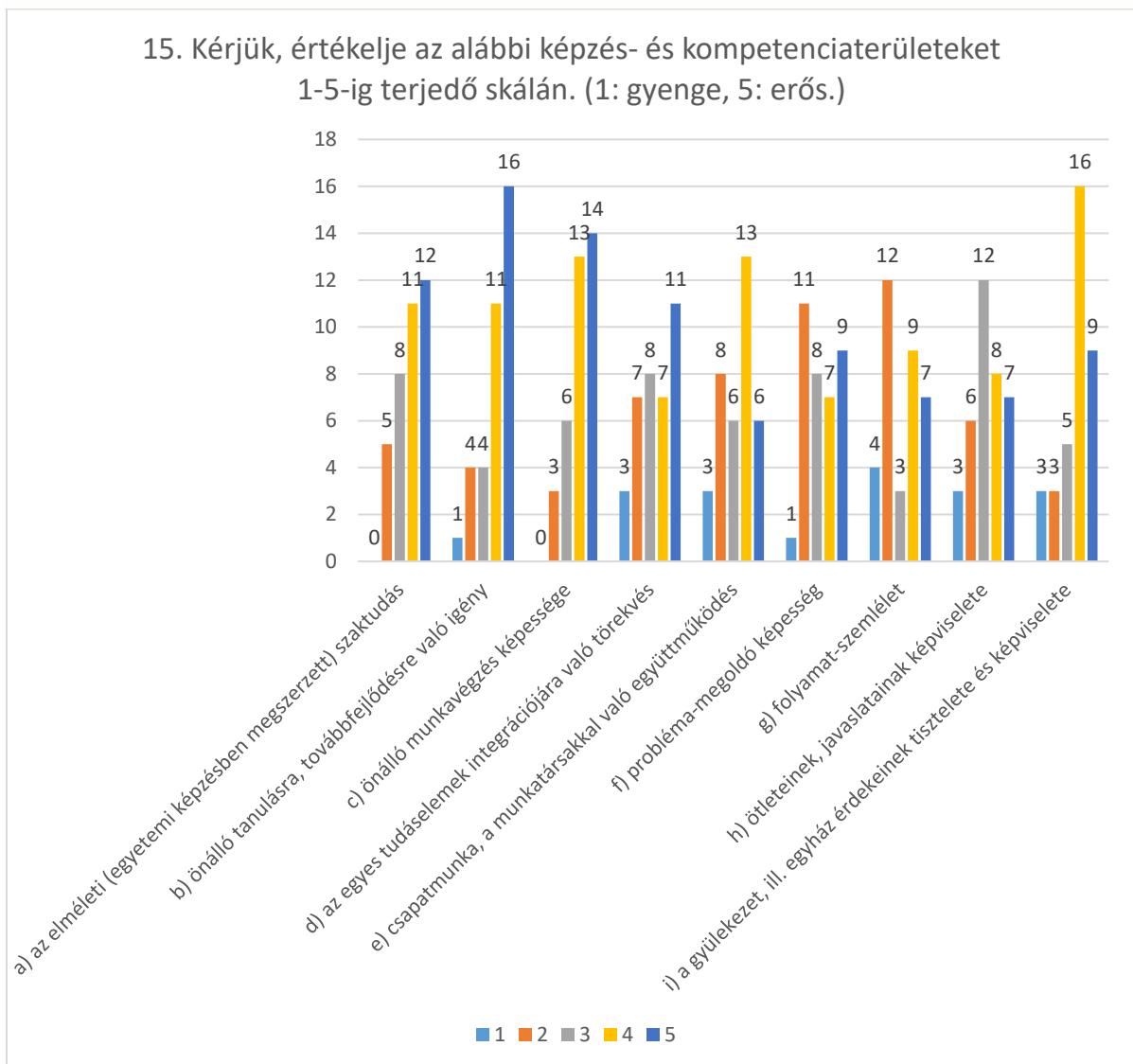
Több kérdésre adott válaszban is megjelenik az adminisztráció témaköre (lásd 11., 15., 19. kérdések). Az adminisztrációs teher és kompetenciahiány érzése egybevágt egy korábbi lelkészkutatással (mintegy 370 lelkész vett benne részt).⁶ Az adminisztráció a legtöbb lelkész számára nagy gondot jelent, megterhelőnek és a hivatásához kevésbé kapcsolódónak látja. Kérdés az, hogy a lelkészképzés során az adminisztratív feladatok elvégzésére, vagy a megfelelő szakemberek megtalálására és fejlesztésére kell-e nagyobb hangsúlyt fektetnünk? Illetve nem kellene-e továbbképzések formájában támogatást nyújtanunk a már végzett lelkészeknek? (Egyházi szinten is szükséges lenne döntést hozni, hogy mik a lelkészi munka

⁵ A „Mire fektetne nagyobb hangsúlyt a képzés során?” kérdésre adott egyik válasz szerint: „Az olyan ismeretekre, amelyekkel hivatalosan nem a lelkészeknek kell foglalkozni, ugyanakkor kikerülve mégis hozzá tartoznak, és a felelősség is az ő vállát nyomja. (pl. adminisztráció, anyagi kérdés, anyakönyvezés, GDPR)”

⁶ Harkányi Ádám Máté: *Telefonos gyülekezeti kutatás eredményei – gyülekezeti jövőkép, lelkészi hivatásoképek*, in Szabó Zsolt (szerk.): *Kálvinizmus ma*, Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum XI., Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2014, 59-67.

részei, hiszen a jogszabályok ismerete és az adminisztrációs teendők az ügyintézői, jogászi és könyvelői munkakörökhöz szervezesebben kapcsolódnak.) Hasonlóképpen a képzésen kívül eső munkaterületként nevezték meg a pénzügyi ismereteket, a csapatmunkát, a műemléképületek kezelését.⁷

b) A képzés határai a megcélzott kompetenciák fejlesztésében: a továbbképzés kérdése

3. grafikon. A képzés- és kompetenciaterek értékelése

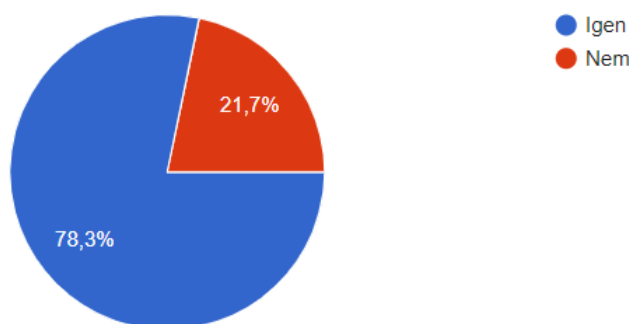
⁷ „... pénzügyi ismeretek, (minimális könyvelői ismeretek nélkül gyakorlatilag életveszély jelenleg gyülekezetet vezetni, hiszen súlyos fegyelmi kérdés a pénzügyi fejelem megsértése, alapfogalmak sem szerepelnek eközben a lelkészképzésben) a csapatmunkára történő nevelés (ha a gyülekezet vezetés nem team-munka a 21. században, akkor lemaradunk más szervezetekkel szemben) művészettörténeti műveltség erősítése (a magyarországi műemléképületek nagy része egyházi ingatlan), ...”

A képzés- és kompetenciaterületek értékelésére vonatkozó kérdéssor 9 részterületet sorol fel⁸. *Egyértelműen pozitív* visszajelzés érkezett a b), c) és i) részkérdésekre (a 36 válaszadó 70–75%-a értékelte 4 vagy 5-re); és *elfogadható* értékelés az a), d), e), f) és h) részkérdésekre (a 36 válaszadó 66–86%-a értékelte 3, 4 vagy 5-re); *gyengének* értékelte a válaszadók több, mint fele a folyamat-szemléletre való képességet. Ennek az alapvetően pozitív kompetencia-értékelésnek ellentmondani látszik a kérdőív további részeiben a képzés gyakorlatiasságára vonatkozóan megfogalmazott kritikák nagy száma, ezekkel az alábbiakban külön foglalkozunk.

Mintázatszerűen visszatér a *határtartás* és a *konfliktuskezelés* témaköre is a kérdőívben. Ezek a témák a hittudományi képzésben már megjelennek, de mind a továbbképzésben, mind pedig a lelkeszi szupervízióban fontos lenne minél szélesebb körben támogatni a lelkeszeket, hogy ezen a kompetenciaterületen fejlődjenek, és szakmai segítséget kapjanak (lásd Lelkeszi Életpálya Modell az Evangélikus Egyházban).

22. Szívesen részt venne-e a diplomaszerezés követő egy-két évben fiatal lelkeszek számára szervezett szupervíziós csoportban?

23 válasz

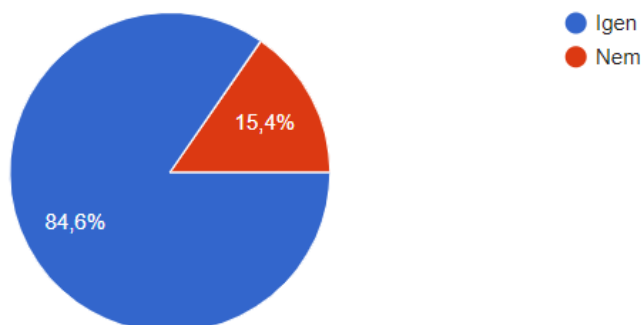

4. grafikon. A 2015-17-ban végzett hallgatók válaszai

⁸ A kérdőívben az egyes területek megnevezése előtt nem volt betűjelzés, ezzel az értékelés során egészítettük ki az egyszerűbb hivatkozás kedvéért.

22. Szívesen részt venne-e a diplomaszerezés követő egy-két évben fiatal lelkészek számára szervezett szupervíziós csoportban?

13 válasz

5. grafikon. A 2018-19-ban végzett hallgatók válaszai

A Hittudományi Kar képzési kínálatában az elmúlt évben jelent meg a lelkigondozás és a spiritualitás témája.⁹ A Hittudományi képzés hat évében elsősorban az igehirdetési szolgálatra való felkészítés kap nagy hangsúlyt. A továbbképzésben régóta van vallástanári képzés is. Jó lenne az új képzések meglétéről tudósítani az elmúlt években végzetteket.

A továbbképzés választott iránya szinte kizárólag a gyakorlat területét érinti. Ha áttételesen is, de a képzés hasznosságára utaló visszajelzés, hogy a válaszolók nagy többsége részt venne valamilyen továbbképzésben. Ez a Life Long Learning fontosságának a felismerésére mutat, arra, hogy a megkérdezettekben tudatosult bizonyos kompetenciák, készségek, ismeretek hiánya. A frissen végzettek részéről ez a visszajelzés, hogy szívesen folytatnák tovább a tanulást, azt is jelzi, hogy látják értelmét annak, jó tapasztalatot (is) szereztek a képzés során. A gyakorlati területek szinte kizárólagos megjelenése a javasolt továbbképzési témákban viszont a képzés felépítésének az átgondolását is felveti.

c) Egyéni visszajelzések a képzésről¹⁰

A válaszadás nagyon szórt, sok eltérő területet vetnek fel, kevés a közös pont. Mégis kiemelhető talán a gyakorlat növelése, a rutinszerzés, az elmélet és gyakorlat összekapcsolása, a csapatmunka. A képzés formájának változtatásában a módszertanra irányul a legtöbb javaslat.

⁹ Siba Balázs: Spiritualitás és teológia – a személyes hitbeli tapasztalat helye a teológiai képzésben, in: Lányi Gábor János (szerk.): A Reformáció örökségében élve – A Reformáció hatása a teológiai oktatásra, Budapest, L'Harmattan; Károli Gáspár Református Egyetem, 2018. 125-135.

¹⁰ 19. kérdés: „Mérlegelve az eddigi munkatapasztalatait, kérjük, hogy írja le, mi az, amire nagyobb hangsúlyt fektetne a képzés során?”

Érdekes felvetés a hallgatók „mentorgyülekezethez” kapcsolása (a duális képzés iránya?), és a képzés cizellálása, specializálása.¹¹

Visszatérő eleme a visszajelzéseknek a személyiség fejlődését célzó oktatás igénye. „Kevésbé produktív és hasznosítható az a tudás, amit elmondanak, elolvastatnak, majd kérik, hogy adja vissza a hallgató. Sokkal érettebbnek, fejlesztőnek és gyakorlatban hasznosíthatónak vélem azt a tudást, amit nem csak az eszén, hanem a személyiségén, az érzelmi világán és a gyakorlatban felvetődő kérdések és kihívások mentén dolgozott át magán az ember.” „Fontos lenne az egyéni kísérés. A tanárok részéről talán ez nem megvalósítható a minősítés miatt, inkább külsős lelkész segítséget tudok ebben elképzelni. Egyrészt minimum bátorítani az alsó éveseket, hogy keressenek fel egy lelkészt ezzel a céllal, másrészt bevonni erre alkalmas, ezt vállaló lelkész kollégákat.”

Az induktív ismeretszerzés igénye is megfogalmazódott: „Több időt hagynék a diákoknak és tanároknak a kutató munkára. Mindig is hiányoltam az egyetemi létnek a kutató részét. Úgy tele voltunk mindennel tűzdelve, hogy az volt az érzésem, hogy csak a lényeggel nem tudtunk foglalkozni.”, igaz, utána ennek némiképp ellentmondva az elmélet sorrendi elsőbbsége mellett érvel.¹²

3. A gyakorlat helye az egyetemi képzésben

Érdemes lenne a Hittudományi Kar képzési curriculumát újragondolni abból a szempontból, hogy mennyire engedünk annak a nyomásnak, ami világszinten nehezedik az egyetemi képzésekre, jelesül, hogy mennyire gyakorlati tudást kíván adni az egyetem? Az egyetemi

¹¹ „Főleg a kollégista teológusokat hozzárendelném már az 5 év során is egy-egy mentorgyülekezethez, akár évenkénti változtatásokkal. Ide kéne kb. rendszeresen ellátogatni, esetleg szolgálatba bekapcsolódni, és itt lehetne tapasztalatot gyűjteni, lelki támogatást kapni.”

„Cizellálnám. Jelenleg egy kalap alatt képzünk mindenkit, a doktorálni vágyó teológiai tudóst, a gyülekezetvezető lelkipásztort, a főleg hitoktatással foglalkozó lelkipásztort, a főleg diakóniával foglalkozó lelkipásztort, kórházlelkészt, stb. Szerintem erre külön képzések kellenének - a többségnek főleg az a rengeteg elméleti tananyag, héber-görög, filozófia (vagy egyszerűbb, rövidebb, gyakorlatiasabb formában lenne rá szüksége). Így a képzés is rövidülhetne, vagy a BA-MA-hoz hasonlóan egy ponton lehetne specializálódni. Az egész egyházképben rossz az egyébként, hogy a lelkész személyében kell összpontosulnia annak az 5 újszövetségi szerepnek (apostol, evangélista, próféta, pásztor, tanító), ami jó esetben egy egész vezetői közösséget, a presbitériumot kéne jellemezzen. Ki kéne nyitni a teológiai képzést nemcsak a hitoktatók felé, hanem mindenféle gyülekezeti laikus szolgálat felé.” [a szöveg eredetileg ékezetek nélkül íródott]

„A keresztyén teológia érdemi ismeretére egy-egy klasszikus műn/szerzőn keresztül, az átfogó, de felületes ismeretek helyett.”

¹² „El tudnám képzelni, hogy az első két évben csak Biblikus tárgyak legyenek, utána csak dogmatikai és végül gyakorlati. Szerintem sokkal jobb lenne. Mert így sokszor olyanra kellett volna építenünk, amilyen információknak még nem voltunk a birtokában és mellesleg rettentően felszínesen tudtak az információk megragadni. A hatodév szerintem annak a tanulásnak lenne az alkalmá, amikor reflektálva tanulunk. Eddig megtanultam valamit elméletben most pedig látom hogyan működik a gyakorlatban. Ezt a különbséget szupervízió, coaching és egyéb jól használható eszközök segítségével lehetne jól feldolgozni és beépíteni.”

képzés célját szükséges lenne revidálni és ahhoz képest alakítani, szükség esetén átalakítani az egyetemi curriculumot.

A gyülekezeti gyakorlat jelenleg is nagy területet foglal el a képzésen belül (pl. lelkipásztori szakmai gyakorlat 78 kredit, tovább gyakorlati tanegységek legalább 28 kredit,¹³ ez összesen a képzésnek majd 30%-a). Ez az arány nem mondható alacsonynak, a visszajelzés mégis visszatérően ezt fogalmazza meg, miközben az elméleti felkészítést többnyire elégségesnek gondolják. Ez adódhat a rövid munkatapasztalatból is (hamarabb szembesülnek a gyakorlatlanságukkal, mint a hiányos elméleti felkészültségből fakadó rossz tervezés, megvalósítás hosszabb távú következményeivel), de abból is, hogy az elméleti anyagnak valóban nincs közvetlen kapcsolata a munkatapasztalatukkal,¹⁴ vagy már a képzés során sem kapcsolódott össze az elmélet és a gyakorlat.¹⁵ A teológiai ismeretek felosztása egy legalább kétszáz éves sémát követ, amelytől elszakadtak a gyakorlatban felhasználható készségek, kompetenciák elsajátítását célzó tudományok mind módszertanukban, mind rendszerükben.

¹³ Lásd mintatantervek (<https://htk.kre.hu/images/doc/mintatanterv-12-teologia-lelkesz-2014-15.pdf>), beleszámolva a legáció és az áhítattartás kreditértékét is. További gyakorlati tanegységek: a homiletikai gyakorlatok és a gyakorlati sáv gyakorlatként meghatározott tanegységei.

¹⁴ „Én a gyakorlatra fektetnék nagyobb hangsúlyt. Sok dolgot tanultunk elméletben és gyakorlatban is, de tulajdonképpen arról semmit nem tanultunk, hogy mit jelent ténylegesen pasztorálni egy gyülekezetet. Én egy remek helyen töltöttem a gyakorlati évemet, ahol a sok részlet szépen összeállt, de az évfolyamtársaimmal beszélgetve azt látom, hogy sokaknál ez nem történt meg, emiatt pedig sokan szoronganak és nem érzik magukat kompetensnek semmiben.”

„A szürke hétköznapi teendők gyakorlása. Konfliktushelyzetek, krízis helyzetek kezelése gyülekezetben.”

¹⁵ „A tudás és a gyakorlat összehangolására, úgy érzem a kettő között nincsen szoros kapcsolat a képzésben. Az egy emberes rendszer helyett a csapatmunka nem csupán elméleti, hanem gyakorlati kidolgozása, rendszere és ennek elmélyítése. A személyes lelki öngondoskodásra való felkészítés, segítség. Konfliktuskezelés és egyéb kommunikációelméleti és gyakorlati képzéselemek. Hivatástudat kialakításának, formálódásának, mentorálásak segítése.”

„Szerintem fontos lenne azt a lépést megtanítani, hogy az elméleti tudás hogyan válik gyakorlati tudássá. Azt gondolom, hogy a módszerek önmagában kevesek, ezért nem arra helyezném a hangsúlyt, hogy még több - hogyan használjuk a projektort - típusú gyakorlati órákat raknák bele a tanmenetbe, hanem inkább az elméleti részt tenném használhatóbbá. Azt gondolom, hogy az exegéziseknél kevésbé a - hogyan fordítsak egy igeszakaszt kéne erőltetni, hanem bibliai könyveket kéne végigvenni különböző módszerekkel - pl. hogyan értelmezhető egy igeszakasz, ha a kontextusát - szerkesztettségét nézem, vagy milyen kortörténeti ínyencségeket látok meg benne, mit jelent ez meg az a héber gondolkodásban. ...”

„A tanulmányok alatt sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnék annak bemutatására, hogy lesz az elméletből gyakorlat. Visszatekintve (az üdítő kivételeket leszámítva) azt láttam, hogy a teológia négy fala közt gyerekként kezelnek, akinek elsődleges feladata egy az egyben visszaadni azt, amit hall, az önálló gondolkodás legkisebb jele nélkül. A kérdések jutalma legjobb esetben az ignorálás volt, így hamar arra következtetésre lehet jutni, hogy nem érdemes, sőt kockázatos gondolkozni. Míg az ÉLETBEN elvárás a helyzetek felnőttként való kezelése, a proaktív és egyben reflektív jelenlét, ahol mindenről is megvan a saját (természetesen) biblikus válaszuk. (Ezért is nehéz a 7. és a 11. félév után visszaülni a "padba".) A 7. félév sokat segített az önismeretben való növekedésben, de ha valóban lelkipásztorokat (és nem csak tudósokat) akarunk képezni, akkor erre a 6 év alatt folyamatosan szükség lenne, mint ahogy a személyes lelkipásztori elhívásra való folyamatos reflektálásra is.”

„Az arra való erősebb rámutatást fontosnak tartanám, hogy a biblikus és rendszeres teológiai ismeretek milyen formában segíthetik későbbi szolgálatunkat (pl. homiletika, lelkigondozás, gyülekezet vezetése).”

„Folyamatszemplélet, ismeretek integrálása és összekapcsolása a gyakorlattal!”

A 7-dik félév hatásai a lelkeszi szolgálat első éveiben

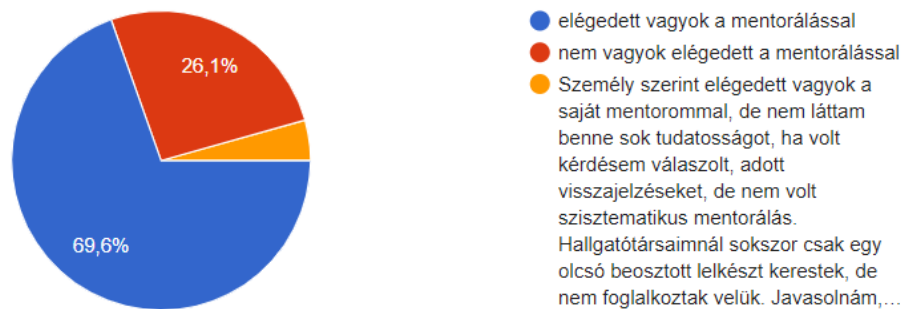
Az elmúlt két évben végzettek válaszaik hangoltságukban mások az előző évekhez képest. Hipotézisünk az, hogy a hetedik félév során az elmúlt két évben végzett hallgatók már kaptak némi segítséget az önismeretben, vezetélméletben, konfliktuskezelésben, csoportdinamikában. Ezek olyan témák, amelyek inkább hiányként jelennek meg a régebben végzettek visszajelzéseiben.

Mentorok szerepe

A gyülekezeti gyakorlatra vonatkozó kérdések közül a „mentori beszélgetések hasznosságára” és a „mentorlelkésztől érkező konstruktív visszajelzésekre” vonatkozók szélsőséges tapasztalatot mutatnak (vagy teljesen pozitív vagy teljesen negatív).

12. Mennyire elégedett az egyetem által kiválasztott mentorok szakmai iránymutatásával?

23 válasz

6. grafikon. A 2015-17 között végzett hallgatók válasza

12. Mennyire elégedett az egyetem által kiválasztott mentorok szakmai iránymutatásával?

13 válasz

7. grafikon. A 2018-19 között végzett hallgatók válasza

A mentorlelkéssel való kapcsolat olyan személyes jelleget mutat, melyben csak az elfogadás vagy az elutasítás választása tűnik lehetségesnek.

Következtetések

*Sola experientia facit theologum.*¹⁶ Egyetérthetünk Lutherrel, aki szerint a teológust a gyakorlat teszi lelkésszé. Ez a gyakorlat már a teológián elkezdődik. Sok mindent majd a gyülekezeti életben sajátít el a jövőbeli lelkész, viszont a teológiai képzés is alapvetően meghatározza, hogyan áll majd szolgálatba a teológus. Gyülekezeti élet és teológia közti szakadék létezik, csakúgy, mint több más szakmában az elméleti képzés és a gyakorlati alkalmazás között.¹⁷

Számos terület lehet, ahol fejlődhet egy teológiai hallgató, és ha csak külön-külön koncentrálnánk a részterületekre, akkor előfordulhat, hogy valamely kompetenciaterületen a egy-egy hallgató a 6 éves képzés után is kezdő marad. Tehát nemcsak egy-egy terület jobbá tételét kell szem előtt tartanunk a képzés fejlesztése során, hanem rendszerszinten kellene a képzés elméleti és gyakorlati részét alkalmasabbá tenni, hogy a kulcskompetenciák tekintetében legalább haladó szintet érhessen el egy pályakezdő lelkész a gyakorlati év végére.

A teológiai tanulmányok és a gyakorlati év után elengedhetetlen, hogy olyan közegbe kerüljön a hallgató, ahol önállóan is kap feladatokat. Ekkor már mindenképpen fontos, hogy a hallgató kikerüljön a gyerekszerepből, hogy a mentor lelkész, a vezető lelkész, a teológiai tanár egyre inkább felnőttként tekintsen rá, hiszen azért tanult, hogy egyszer a közösség egyik felelős vezetőjévé váljon.¹⁸

Siba Balázs, Hanula Gergely

Felhasznált irodalom:

EBELING, G.: *Studium der Theologie – Eine enzyklopädische Orientierung*, Mohr Siebeck, 2012.

HARKÁNYI Ádám Máté: *Telefonos gyülekezeti kutatás eredményei – gyülekezeti jövőkép, lelkészi hivatásképek*, in SZABÓ Zsolt (szerk.): *Kálvinizmus ma*, Acta Caroliensia Conventorum Scientiarum Iuridico-Politicarum XI., Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2014, 59-67.

KOCSEV Miklós: *Ezredvégi színek – Impulzusok a holland református gyakorlati teológiából*, Budapest, L'Harmattan, 2006.

¹⁶ Luthert idézi: EBELING: *Studium der Theologie*, 175.

¹⁷ OTTO: *Kirche und Theologie*, 48.

¹⁸ WOLF – ROSANNA: *Az embervezetés művészete*, 151.

OTTO, G.: *Kirche und Theologie – Beiträge zu einem Klärungsprozeß*, Hamburg, Furche Verlag, 1971.

PÁNGYÁNSZKY Ágnes – LUKÁCS Máté András: *"Minden más élesben...": Diplomás Pályakövető Rendszer - Felmérés a hatodéves képzésről*, in: Pángyánszky Ágnes – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Kompetencia és implementáció*, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2019, 11-29.

SIBA Balázs: *Spiritualitás és teológia – a személyes hitbeli tapasztalat helye a teológiai képzésben*, in: LÁNYI Gábor János (szerk.): *A Reformáció örökségében élve – A Reformáció hatása a teológiai oktatásra*, Budapest, L'Harmattan; Károli Gáspár Református Egyetem, 2018. 125-135.

WOLF, N. – ROSANNA, E.: *Az embervezetés művészete*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.